GENIZAH-RESPONSUM XXVI IN *J. Q. R.*, JANUAR, 1905.

DASS Inhalt und Diction dieses Responsum seinen gaonäischen Ursprung unwahrscheinlich machen, dass wegen der Erwähnung des R. Nathan ben Jeḥiel, des Verfassers des Aruch, dieses Responsum frühestens aus dem xi. Jahrhundert stammen kann, bemerkt mit Recht Prof. Ginzberg. Nur meint er, bestärkt durch die Thatsache, dass das im Namen R. Nathan ben Jeḥiels Citierte sich im Aruch nicht vorfindet, יחיאל sei Verschreibung für חנניה, es wäre hier also der von R. Natronai Gaon und R. Zemaḥ Gaon erwähnte ר' נתן בן חנניה gemeint. Ich glaube nun den Ursprung dieses Responsums mit einem hohen Grad von Wahrscheinlichkeit nachweisen zu können, woraus einerseits die Vermuthung Ginzbergs eine Bestätigung finden, andererseits aber sich die Unanfechtbarkeit der Lesart יחיאל ergeben wird. Zuerst wollen wir aber das Responsum selbst näher betrachten.

Die erste Zeile enthält die kurze Anfrage nach der Zahl der Buchstaben im Dekalog und die kurze Antwort darauf: שש מאות ועשרים. Damit wäre die Frage erledigt. Es ist nun sehr auffallend, dass ohne jeden Übergang, als ob sie eine directe Fortsetzung wäre, die lange, nicht recht zur Sache gehörende, Auseinandersetzung über die Dimensionen der Gesetzestafeln und der Rolle in der Vision Zacharias angeknüpft wird. Man hat die Empfindung, dass der Text hier nicht ganz in Ordnung ist. Eine Einleitung zu dieser Ausführung scheint vorhanden gewesen, aber später ausgelassen worden zu sein. Das erhellt auch aus S. 280, Z. 8: וזהו שאמרנו כי העולם כלי קטן והוא מחזיק כלי גדול, es wird also auf einen früheren Ausspruch dieses *Wortlautes* oder wenigstens dieses *Inhaltes* verwiesen. Ein solcher Ausspruch findet sich aber in der bisherigen Ausführung nicht. Es fehlt in dem uns vorliegenden Text nicht bloss der Schluss der Ausführung, sondern auch ihr Anfang. Diesen bildete die erwähnte, zum Inhalte vorzüglich passende Einleitung, des Wortlautes oder des Inhaltes: העולם כלי קטן ומחזיק כלי גדול.

Auffallend ist es ferner, dass während das Sprachcolorit der ganzen Ausführung auf ein *spätes Zeitalter* hinweist, die *Art der Beantwortung*, mit kurzen Schlagworten, *diejenige der frühesten Gaonenzeit* ist. Wie passt zu einer längeren Auseinandersetzung im Stile des xi. oder xii. Jahrhunderts der Satz: וששׁ' כמה אותיות הם בעשר הדברות שש מאות ועשרים, der für ein Responsum R. Jehudai Gaons gehalten werden kann?

Nach der Berechnung der Anzahl der אצבעות der Länge und der Breite der לוחות würde man von einem Gaon oder auch von einem Lehrer des xi. Jahrhunderts die kurze Angabe erwarten: כ"ח פעמים ק"לו הרי שלשת אלפים ושמונה מאות ושמונה אצבעות. Statt dessen folgt in Zeile 12 mit der *Einleitung*: ראה והבין, eine volle sechs Zeilen füllende, detaillirte, für einen A B C-Schützen berechnete, unbeholfene Ausrechnung der Gesammtzahl der אצבעות einer Gesetzestafel. Ebenso würde ein Gaon oder Autor des xi. Jahrhunderts die 15232 אצבעות mit der kurzen Formel in זרתות umrechnen: י"ב אצבעות לזרת, נמצאת התורה אלף ור"סט זרתות ושלש זרת. Dafür bietet das Responsum eine Rechnung von der gekennzeichneten Art in nicht weniger als *zwölf* Zeilen (279^{22}-280^{6}), ebenfalls mit einer *Einleitung*: ידע המחשב. Zwar kommen auch sonst detaillirte Ausrechnungen vor, hier sind sie absolut überflüssig und unbeholfen wie sonst nirgends.

Diese höchst auffallenden Erscheinungen drängen zu dem Schlusse, dass in diesem Responsum uns nicht ein einheitliches Ganzes vorliegt. Es besteht nach meiner Ansicht aus drei Theilen, die verschiedenen Verfassern und verschiedenen Zeiten angehören.

Den *ersten* Theil bildet das kurze Responsum: ושש' כמה אותיות הם בעשר הדברות שש מאות ועשרים. Dieser Theil ist der älteste, er kann auch der frühesten gaonäischen Zeit angehören, aus der uns solche kurze Responsen bekannt sind.

Der *zweite* Theil besteht aus der langen Auseinandersetzung mit Ausschluss der Stellen von ראה והבין (279^{12})—ושמונה (279^{18}) und von ידע (279^{21})—זרת—(280^{4}). Dazu kommt eine Einleitung mit dem Wortlaute oder dem Inhalte der Sentenz: העולם כלי קטן ומחזיק כלי גדול. Wegen der *Ähnlichkeit* des Inhaltes dieser Auseinandersetzung mit dem des alten gaonäischen Responsums wurde sie mit diesem vereinigt, um dem Ganzen die Autorität des hohen Alters zu verleihen. Damit eine gewisse Einheitlichkeit erzielt werde, wurde die Einleitung weggelassen und die Ausführung mit dem Ausdruck וכמה als directe Fortsetzung an die Angabe über die Buchstabenzahl des Dekalogs gefügt.

Der *dritte* Theil besteht aus den zwei gen. ausführlichen Ausrechnungen, die schon durch die *Einleitungen* ראה והבין und ידע המחשב *mitten in der Rechnung* sich als später in den Text eingedrungene Glossen oder directe Zusätze eines Lesers oder Schreibers qualificieren.

Die beregten Schwierigkeiten dieses Responsums und seine Uneinheitlichkeit habe ich schon bei der ersten Lecture desselben empfunden. Die hier gegebene Gliederung des Textes verdanke ich einem glücklichen Funde. Die ganze Abhandlung über die Dimensionen der Gesetzestafeln nach Ausscheidung des i. und iii. Theiles, aber *mit* der

von mir supponierten *Einleitung*, fand ich nämlich in dem R. Moses ha-Darschan zugeschriebenen, jedenfalls aus seiner Schule stammenden *Bereschith rabbathi* (Abschrift des Ms. Prag[1] im Besitze des Herrn A. Epstein). In demselben Zusammenhange findet sich auch dort die Ausrechnung der Grösse der Zachariasrolle, nur gekürzt, und der im Responsum fehlende, zur ganzen Abhandlung vorzüglich passende Schluss. Zur besseren Übersicht lasse ich hier beide Ausführungen neben einander folgen.

GENIZAH-RESPONSUM XXVI.

וחש׳ כמה אותיות הם בעשר הדברות שש
מאות ועשרים וכמה שורות היה בלוח עשר
שורות כשתחלק שש מאות ועשרים לעשר שורות
נמצאת השורה ששים ושתים אותיות והאות
כמלוא אצבע ובין אות לאות כמלוא אות שהוא
כמלוא אצבע נמצאת השורה בין כתב ובין רווח
מאה ועשרים וארבע אצבעות וארבע אצבעות
מלמעלה וארבע אצבעות מלמטה וארבע אצבעות
מקום אחיזה הרי שתים עשרה אצבעות הוסף
אותם על מאה ועשרים וארבע נמצאו כל
האצבעות באורך השורה כתב וריוח שלמעלה
ושלמטה ושלאחיזה מאה ושלשים ושש אצבעות
סימן קלו̇ זה פירטם אורך הלוחות אפרנס הרוחב
שללוח כמה שללוח כמה שורות היו בלוח עשר
ובין שורה לשורה כמלוא שורה הרי כ̇ שורות
וארבע אצבעות מפי הרי עשרים ושמונה אצבעות
ברוחב הלוח (ראה והבין יש לך בלוח עשרים
ושמונה שורות כתב וריוח ואצבעות שבפה
ושבפה שהן עשרים ושמונה אצבעות ברוחב
הלוח ובאורך שורות הלוח קלו̇ עשרים [ושמונה]
פעמים מאה עושין [עשרים ו]שמונה מאות

BERESCHITH RABBATHI (S. 44, 45).

גדולים מעשי הב״ה, בשר
ודם אינו יכול להניח דבר גדול
בתוך דבר קטן ממנו, אבל הב״ה
הניח דבר גדול בתוך קטן ממנו.
בוא וראה שיעורן של לזחות, שש
עאות ומשרים אמה (l. אותיות)
חקוקים בלוחות וכל אות ואות מלא
אצבעו של הב״ה, ובין אות ואות
מלא אצבעו של הב״ה. לי׳ שורות
היו כתובות ובל שורה ושורה מן
ס״ב או תיות ובין שורה ושורה
כמלוא שורה ריות, האותיות לאורך
הלוחות הין כתובות והשורות
לרוחב הלוחות וד׳ אצבעות ריוח
מכאן וריוח לאורך הלוחות וארבע
אצבעות ריוח מלמעלה וארבע
אצבעות ריוח מלמטה, וארבע
צאבעות מקום אחיזת ידו של הב״ה
לאורך הלוחות, נמצא אורך הלוחות
קל״ו אצבעות. ברוחב יש בו עשר
שורות ובין שורה ושורה כמלוא

[1] Diese Handschrift scheint sehr gekürzt zu sein, da mehrere in Martinis Pugio Fidei gebrachten Stellen in ihr nicht stehen.

שורה, וכל שורה ושורה כמלוא אצבעו [של הב"ה], וארבע אצבעות ריוח [מלמעלה וארבע אצבעות ריוח מלמטה], הרי ח' אצבעות, ונמצא רוחב הלוחות כ"ח אצבעות ואורך הלוחות ק"לו אצבעות באורך על רוחב כ"ח, נמצא אצבעות שבלוח אחד עולות [ג'] אלפים ושמונה מאות ושמונה אצבעות. נמצא מקום האותיות שבשני הלוחות שבעת אלפים ושש מאות ושש עשרה אצבעות, והאצבעות מתחלקות י"ב לזרת, נמצא ההוא (? היה) כתב וריוח שבפנים ואחור כדכתיב כתובים משני עבריהם (Exod. xxxii. 15) נמצאו ט"ו אלף ומאתים ושלשים ושנים אצבעות שהם אלף ומאתים וששים ותשעה זרתות ושליש זרת, והזרת מלוא כל העולם שנאמר ושמים בזרת תכן (Jes. xl. 12) פרשת את הלוחות צא ופרש את התורה. ויאמר אלי מה אתה ראה ואומר אני ראה מגילה עפה ארכה עשרים באמה ורחבה עשר באמה (Zach. v. 2) כי פשטת לה כמה הויה ארבעין (עשרין .l) בעשרין וכתיב והיא כתובה פנים ואחור כי קלשת לה כמה הויה ארבעין בעשרין עשה מן האמות זרתות, שתי זרתות לאמה נמצאה התורה כולה שלשת אלפים ומאתים זרתות וזרת מלוא העולם כד"א ושמים בזרת תכן, נמצא כל שלשה פעמים שלשים וששה הנשאר תן שלשים מהן על שבעים וששה מאה הוסף אותם על תשע מאות הרי אלף תנם לאלף על אלפים הרי שלשת אלפים נשארו שמונה מאות ושמונה) הרי יש לך כל שורות הלוח אורך ורוחב הכתב וריוח ואצבעות שלארבע צדדים ומקום אחיזה שלשה אלפים ושמונה מאות ושמונה אצבעות סימן גֿף תֿחֿת וכתיבת הלוח נקראת בלוח משני צדדיו הרי [בֿפֿ] ששת אלפים תֿחֿת תֿחֿת תֿחֿת תֿחֿת (ידע המחשב כי שנים עשר אצבעות עושות זרת ויֿב אלף אצבעות עושות אלף זרתות נשארו לך ד' פעמים תֿחֿת חשבם יחד עושים שלשת אלפים ומאתים ושלשים ושנים חלק לשלשה אלפים למאות ויש לך שלשים ומאתים מאות אצבעות ושלשים ושנים הוציא מהם עשרים וארבע מאות אצבעות על מאתים זרתות נשארו שמונה מאות ושלשים ושתים אצבעות חלקם לאילו שמונה לחמשים חמשים הרי שש עשרה פעמים חמשים צא מהם יֿב פעמים חמשים לחמשים זרתות הרי מאתים וחמשים נשארו לך ארבעה פעמים חמשים הרי מאתים ושלשים ושתים אצבעות הוצא מהן מאה ועשרים אצבעות על עשר זרתות הרי מאתים ושלשים נשארו מאה ושתים עשרה אצבעות הוצא מהן תשעים וארבע (ושש .l) אצבעות לשמונה זרתות הרי מאתים וששים ושמונה נשארו שש עשרה אצבעות הוצא מהן יֿב אצבעות שהן שלרש זרת)

וזהו שאמרנו כי העולם כלי קטן והוא מחזיק כלי גדול שהרי נמצאת התורה אלף ומאתים וששים ותשע זרתות ושלש זרת בשל הקבֿה והעולם נמצא זרת אחת בשל הקבֿה שנא' ושמים בזרת תכן. ופרש שיעור מגילה עפה כת' ויאמר אלי מה אתה רואה ואומר מגילה עפה ארכה עשרים

העולם אחד משלשת אלפים ומאתים
בשיעור התורה. נמצא שיעור
הלוחות וספר התורה ארבעת
אלפים וארבע מאות וששים ותשעה
זרתות ושליש זרת, ואלו מונחים
בארון שנא׳ אין בארון רק שני
לוחות אבנים אשר הניח שם בחורב
(1 Kings viii. 9) וכתיב לקוח את
ספר התורה (Deut. xxxi. 26),
ויש אומרים אף שברי לוחות
מונחים בארון, והארון כמה היה
ארכו וכמה היה רחבו כמ״ש אמתים
וחצי ארכו ואמה וחצי רחבו
ואמה וחצי קומתו (Exod. xxv. 10).
לכך נאמר מי ימלל גבורות ה׳
(Ps. cvi. 2) אלו הלוחות, ישמיע
כל תהלתו (ibid.) זה ספר תורה.

באמה ורחב עשר באמה כך פירש רבינו הגאון
ר׳ נתן בן וחיאל זק״ל כי מפתחו של היכל הכין
מדתה כי שם היתה המגילה פשוטה שהיה ארכה
עשרים ועשר אמות רוחב לפיכך אמ׳ ארכה
עשרים ורוחב עשר באמה והיא עפה כפולה
מלשון וכסף תועפות לך שהוא לשון כפול ותרגם
וכפלת ותעוף הילכך כשאתה פושטתה מכפולתה
נמצאת עשרים על עשרים וכתיב והיא כתובה
פנים ואחור [1]כשתקלוש אותה ותעמידנה לשני
חלקים ותסמוך יריעה ליריעה נמצאת ארבעים
בעשרים חלקינה בתברייתא יש לך עשרים
רצועות שמונה מאות אמה זה אמה מרובעת
בתברייתא יש בה ארבע זרתות וצורתה זו וכיון
שיש לך אמה ח׳ מאות והאמה נסצא ד׳ זרתות בידך
מאות אמח משמונה (והאמה ד׳ זרתות נתצאו
בידך שמונה מאות אמה .l) שלשים ושתים מאות
זרת ושלשים ושתים [מאות] זרתות עושין שלשת
אלפים ומאתים נמצאת התורה שלשת אלפים
ומאתים זרתות וכתי׳ מי מדד בשעלו מים ושמים
בזרת תכן נמצא העולם כולו אחד משלשת
אלפים ומאתים בתורה ......

Die Vergleichung dieser beiden Abhandlungen ergiebt nun folgendes: (1) Der *Inhalt* der Ausführung über die Grösse der Gesetzestafeln ist im *Responsum* und in *Berescnith rabbathi vollkommen derselbe.* Auch die *Reihenfolge* der einzelnen *Ausrechnungen* ist zum Theil *dieselbe*, Länge, Breite, die eine Tafel. (2) Die *Einleitung*, auf die in *Responsum* verwiesen wird, die aber darin *nicht vorkommt*, steht im *Bereschith rabbathi.* (3) Im *Responsum* und in *Bereschith rabbathi folgt* auf die Ausführung über die *Gesetzestafeln* die *Agada* über die Zachariasrolle aus Erubin 21 a. (4) Die *Verbindung* der zwei Ausrechnungen

[1] Das setzt die Lesart קלשת voraus, die auch *Ber. rabbathi* hatte. Aber auch Jalkut Ms. und En-Jakob, ed. pr., lasen so (s. V. L., z. Stelle). Die Jalkutausgaben haben Ez. § 378 קלפת. Ms. M.: קלמת, Verschreibung aus קלשת.

geschieht in *beiden Quellen* durch *denselben Ausdruck:* פרש. (5) Das *Responsum* ist, wie die Punkte anzeigen, fragmentarisch. Es fehlt höchstwahrscheinlich ein passender Schluss zu den beiden Ausführungen. Ein solcher vorzüglich passender Schluss findet sich aber in *Bereschith rabbathi.*

Über den engen Zusammenhang zwischen unserem Responsum und der Abhandlung in Bereschith rabbathi kann demnach kein Zweifel bestehn. *Genizah-Responsum XXVI ist also entweder direct von Bereschith rabbathi abhängig*, oder, was wahrscheinlicher ist, *es stammt aus einer und derselben Schule, der des R. Moses ha-Darschan aus Narbonne*, zu der auch R. Nathan ben Jeḥiel, der Verfasser des Aruch gehört. Folglich stammt das Responsum frühestens aus dem xi. Jahrhundert, es kann darin auch nicht der von den Gaonen Natronai und Zemach erwähnte R. Nathan ben *Ḥanannja* citiert werden, die Lesart יחיאל ist die richtige, gemeint ist der Verfasser des Aruch, wo auch eine Spur der im Namen R. Nathan ben Jeḥiels gebrachten Erklärung sich findet: מגילה עפה תרגום כפול עיף (s. v. $עף_3$).

V. Aptowitzer.